

marife

bilimsel birikim

ORYANTALİZM

Muhammed Hamidullah'ın
Aziz Hatırasına

yıl : 2 sayı : 3 kış 2002

“ORYANTALİZM” ÜZERİNE BİR ‘GİRİŞ’ DENEMESİ

Hilmi YAVUZ*

AN INTRODUCTORY ESSAY TO ORIENTALISM

Orientalism is a science from one point of view, is an ideology for another. It is possible to say that orientalism is comprehended as an ideology in Turkey.

Westernization an modernization stay behind this mental comprehension. As a civilization project, Westernization was not being a European but it was a project insisting to be like a European. If We ask the question of Shakespeare’s famous character changing like, the main problem was to be or like to be.

To be a European means to take possession of a civilization for oneself wholly. To be like a European means to take possession of only one part of that civilization for oneself. To take possession of being a European wholly means to be aware of civilization is constructed by concepts. Whereas to take possession of being like a European partially, by symbols! Reformists admit that playing piano for a women and speaking French for men are sufficient to be a European.

Whereas, these are just symbols and these indicate not to be a European but like a European. Unfortunately, it is so lately realized that to be a European is not signified by such symbols, but it is signified with a few concepts such as “Human Rights”, “Democracy” and “Civil society”.

Uzun bir süredir ‘Oryantalizm’ üzerine yazıyorum. Bu yazılar, bizim insanımızın bilinç dışında yapılmış olan bir ideolojinin zihinsel arka planını araştırmak amacını taşıyorlar.

‘Oryantalizm’ bir açıdan bakıldığında bilim, bir açıdan bakıldığında ise, ideoloji. ‘Oryantalizm’in Türkiye’de bir ideoloji olarak alımlandığını söylemek mümkün. Bu alımlamanın zihinsel arka planında, Batılılaşma veya Modernleşme duruyor. Batılılaşma, bir ‘medeniyet projesi’ olarak, ‘Avrupalı olma’yı değil, ‘Avrupalı gibi olma’yı dayatan bir projeydi. Shakespeare’in o ünlü kahramanının sorusunu değiştirerek söylersek, asıl mesele, ‘olmak’ mı, yoksa ‘gibi olmak’ mı meselesi idi.

‘Avrupalı olmak’, bir medeniyeti bütünüyle temellük etmek manasına gelir; ‘Avrupalı gibi olmak’sa, o medeniyetin bir parçasını temellük etmek! Bütünüyle temellük etmek, bir medeniyetin kavramlarla inşa edildiğinin idrakinde olmaktır; parçalı temel-

* Mütefekkir, şair, yazar, Bilkent Üniversitesi, h.yavuz@zaman.com.tr

lük ise, simgelerle! Tanzimatçılar kadınlar için piyano çalmayı, erkekler içinse Fransızca konuşmayı 'Avrupalı olmak' için yeterli sayıyorlardı. Oysa, birer simgeydi bunlar ve 'Avrupalı olma'yı değil, 'Avrupalı gibi olma'yı işaret ediyorlardı. 'Avrupalı olma'nın bu neviden simgelerle değil, 'İnsan Hakları', 'Demokrasi', 'Sivil Toplum' gibi birtakım kavramlarla ifade edildiği, maalesef, çok geç idrak edilmiştir.

Oryantalizm, işte tastamam burada devreye girdi ve gerçek manada Batılılaşma (Avrupalılaşma, Modernleşme) sürecinin yerini alarak onu ikame etti; 'Avrupalı olmak'ın yerini, 'Avrupalı gibi olmak'ın aldığı bir zihinsel süreç...Bilinç dışımızda yapılan ve entelektüel cehd ile deconstruction'a tabi tutulması gereken bir süreç...

Aydınımıza, önce kendi zihinsel hamulesini temizlemekten başlayan radikal bir entelektüel tasfiye görevi düşüyor. Bu sayısıyla 'Marife', bu manada hayırlı bir başlangıçtır.

ORYANTALİZMDEN OKSİDANTALİZME ORYANTALİSTLEŞME

Oryantalizm, çoğumuz ayırında değil ama, Türkiye'nin zihin ufku kuşatan, baştan başa kuşatan vahim bir ideoloji. Ve bu ideolojinin söylemi bilinç dışımızda derinleşip yapılanıyor; gündelik hayatımızda giderek daha fazla yer kaplıyor. Birebir insanî ilişkilerimizde oryantallizmi duyumsamamak olanaksız! Aynı tarihi taşıyan özneler olarak insanların, birbirlerine 'öteki' muamelesi yaptıkları bir tuhaf yabancıklık!..

Tuhaf ve elbette manidar! Batılılaşma bizi, bir kimlik etiketleme iddiasıyla giriştiği o yaralayıcı işleme ikiye böldü. Değişmeyen Doğulular, yani Gelenekçiler ve değişen Batılılar, yani Modernler! Şaşırılmamak gerek: Bryan Turner'in de belirttiği gibi,¹ oryantallist söylemin temel özelliği 'Batı'nın emsalsizliğini vurgulamak için Doğu'yla farklılığının altını çizmek'tir. Bu farklılık, oryantallist söylemde Doğu'nun statikliğinde, değişmezliğinde temellenir temellenmesine de, bu değişmezliğin asıl nedeni, İslâm'dır. Uygarlık 'değişme' demektir ve oryantallistlere göre İslâm, bir 'medeniyet kurmayı hiçbir zaman aslî ve temel bir görev olarak' görmemiştir. İslâm'ı sadece değişmeyen dogma olarak din tarafı ile kavrayıp, onu aynı zamanda değişen bir uygarlığın kurucusu olarak kabul etmeme, oryantallist söylemin alâmet-i fârikasıdır. Bir uygarlıktan değil, olsa olsa bir dinden söz edilebilir İslâm bağlamında ve Batılılaşma, İslâm'a, onda sözümona eksik olanı, yani, uygarlığı getirecektir!

Oryantalizmin 'çağdaş uygarlık düzeyi' ile bütünleşmesi, işte bu ideolojik dolaşım ile gerçekleşti. Oryantalizm önce, 'çağdaş uygarlık düzeyi' söylemine eklenildi; sonra, onun yedeğinde, yavaş yavaş ve ihtiyatla zihinlere sızdı; sızma işlemi bütün bir zihniyeti kuşatır kuşatmaz da, oryantallizm kendisini 'çağdaş uygarlık düzeyi'nin ta kendisi ilan etti! *Türkiye'nin Batılılaşması değil, oryantallistleşmesi* süreci böylece tamamlandı.

Bunun önemli bir saptayım olduğunu düşünüyorum. Toplumu Batılılaşmış (modern) ve Batılılaşmamış ya da, Batılılaşmaya ayak diretmiş (geleneksel) iki kesime bölme marifeti oryantallizme aittir ve bunun da adı *oryantallistleşmedir* elbette; Batılılaşma değil!

Şimdi Türk oryantallizminin ayırt edici özelliğine geliyoruz. Oryantalizm, Türk 'modern'lerine bir kimlik ve bir 'aidiyet' atfederken, Türk gelenekçilerine, deyiş yerindeyse 'negatif bir kimlik' atfetmeyi de ihmal etmedi; gelenekçileri modern'lerin mef-

¹ Bryan S. Turner, Oryantalizm ve İslâm'da Sivil Toplum Meselesi, *Oryantallistler ve İslamiyatçılar, Oryantallist İdeolojinin Ekstirisi* (ed. A. Hüseyin, R. Olson, C. Küresi), İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 37 vd.

hum-u muhalifiyle tanımladı. Ve bence asıl önemlisi, bu iki kimliğin bir arada bulunmalarını olanaklı kılacak yapıların inşasına izin vermedi. Bu iki kesimin birbirine düşman konumda bulunmaları, oryantalizmin kendini yeniden üretebilmesinin 'olmazsa olmaz koşulu'ydu çünkü...

Gelenekçilerle modernlerin bir arada yaşamalarını olanaklı kılacak zihinsel yapılar, Anthony Giddens'in '*modernliğin düşünürselliği*' (reflexivity) diye kavramlaştırdığı yapılarıdır. Yani modernlik, toplumun gündelik hayata akışının geçmişle olan 'aslî bağlantısı'nı koparsa bile, 'önceden yapılmış olanlarla yeni bilgilerin ışığında' ilkeli bir biçimde savunulabilecekleri örtüştürür. Bunun anlamı, Giddens'in ifadesiyle şudur: 'Modern toplumların en modernleşmişinde bile gelenek, bir rol oynamayı sürdürür.'² Oryantalizm, gerçek bir modernleşme anlamına gelmediği için, geleneğin 'yeni bilgilerin ışığında' yeniden üretilmesini, ya da icad edilmesini gerçekleştirmek şöyle dursun, geleneği tasfiye edilmesi gereken lüzumsuz bir zihinsel hamule addederek karşısına aldı; gerektiğinde hor gördü, gerektiğinde göz ardı etti! Bu, oryantalizmin düşünürsellik yoksunu oluşundandı...

Sorunun bir de öteki yüzü var. Türk modernlerine, Batılılaşmış öznelere atfedilen (modern) kimliğin, bir Fransız'a, bir İspanyol'a, ya da bir Danimarkalı'ya atfedilen 'Avrupalı' kimliğinden muhteva olarak farklı olmadığını düşünenler fena halde yanıldılar ve bu safdilliklerini çok pahalı ödediler. Çünkü bu kimlik, Batılılaşmaya değil, sadece ve sadece *oryantalistleşmeye* izin veriyordu: Oryantalistleşme, yani kendi toplumunu bir 'Avrupalı gözülle' seyretme! Al gözüm seyreyle...

Türk gelenekçilerine atfedilen negatif kimlik ise, değişmeyen, tembel, durağan bir Doğu insanı kimliği idi. Avrupalı gözülle kendi toplumunu seyretmeyi reddeden bir kimlik... Oryantalizm, Doğulu gelenekçilere bu negatif kimliği atfetmekle yetinmedi, onu kendi anlamlandırma alanına çekti, bir 'öteki' olarak anlamlandırmaya girişti. Velhasıl, oryantalizmin misyonu, 'çağdaş uygarlık düzeyi'ne ulaşmak değil, Bryan Turner'in de belirttiği gibi, 'Doğu'nun sonsuz karmaşasını *anlaşılabilir* (abc) tipler, karakterler ve kurumlaşmalara indirgemek'ti. Gene onun deyişiyle, 'oryantalizm, Batı'nın tanımladığı ve kontrol ettiği kavramlar, tablolar ve kategorilerin içinde anlamlandırılacak garip, erotik, farklı, ama anlaşılabilir ve kavranabilir bir Doğu anlayışını ön plana çıkaran' bir söylemdi.³

Şimdi sorunun özüne geliyoruz. Doğu'yu anlaşılabilir tipler, karakterler ve kurumlara indirgemek! Bunun için de bir semiyoloji, özel bir *oryantalist semiyoloji* gerekiyordu; üretildi de! Doğulu'nun (değişmeyen gelenekçinin elbet!) sonsuz bir karmaşa (arabesk?) olarak görünen hayatının anlamlandırılmasını olanaklı kılacak bir işaretler sistemine ihtiyaç vardı. Esrarın, sırrın kökeni '*tasavvuf*' olduğuna göre, tasavvuf sembolizminden yararlanılabildi! Oysa, oryantalizm bu özel semiyolojiyi inşa etmek için tasavvuf sembolizminden yararlanmadı. Oryantalist semiyoloji görünmeyeni (gizemli olanı) tasavvufi işaretlerle kavrasa ve gösterenle gösterilen arasındaki sembolik bağlantıyı Doğu'nun *anlaşılabilirliği* için bir kod olarak kullansaydı, bu bir ölçüde kabul edilebilir bir yaklaşım olurdu. Böyle olmadı. Oryantalist semiyoloji, her 'gösteren'i herhangi bir uzlaşımaya dayanmayan bir sübjektif keyfiliğe bağladı. Tıpkı Ömer Seyfeddin'in '*Gizli Mabed*' öyküsündeki gibi...

² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40 vd.

³ Bryan S. Turner, a.g.e.3

Avrupalılaştırmamış, ihtiyar bir dulun evinde gece yatısına kalan 'şark meftunu' genç Frenk, 'hiçbir Avrupalı'nın tanımadığı bir sırrı, 'Gizli Mabet'i gördüğünü öne sürer! Ömer Seyfettin bu 'şark meftunu' Frenk'le alay etse de, deyiş yerindeyse, tersinden okunan bir oryantalist semiyolojiyi görmezden gelemez: Frenk delikanlısının 'mukaddes su kapları', 'tavanı akan odada suların toplandığı kaplardır; 'mânâsı bilinmeyen bir nisbet dahilinde' birtakım geometrik biçimlerle gerilmiş ipler, çamaşır ipleridir; bu iplere asılmış 'atalardan kalma relipler ise', yıkanıp asılmış çamaşırlardır, vb. Durum kendisine açıklanıp da, girdiği odanın 'gizli mabet' değil, evin sandık odası olduğu söylendiğinde, 'şark meftunu Frenk'in 'Sizin sandık odanızda bile öyle esrarlı, öyle anlaşılmaz, öyle müphem, öyle dinî bir hal var ki!' deyişi bile, bu oryantalist semiyolojinin temellerini gösterir bize. Doğu'da her işaret bir sır, bir gizeme gönderir oryantalisti; her işaret belirsiz, esrarlı bir dünyaya gönderme yapar! Zihinsel hayatımızı bilinç dışından kuşatan bu oryantalist semiyolojinin, bize kendimizi sahipsiz olmayan aynalardan göstermesi, bir semptomal cümlede dile gelir: 'Ne tuhaf insanlar bunlar, ne garip memleket burası?'

Orhan Pamuk'un *Kara* kitabındaki bu semptomal cümle bizi, birbirimize karşı esrarlı, gizemli birer 'öteki' gibi göstererek *oryantalize* ediyor. Oryantalize etmek, bir türlü yabancılaştırmak! İçinde, insanın ve her şeyin, gösterileni kasden keyfileştirilmiş bir esrarlı işarete dönüştüğü bu oryantalist semiyoloji, Orhan Pamuk'un (*Beyaz Kale* ve sonrası) romanlarının kurgusal mantığını oluşturuyor. Pamuk'un oryantalistliği, tasavvuf sembolizmine indirgenerek meşrulaştırılmaya çalışılsa da, boşuna! Pamuk'un tasavvuf sembolizmini kullanırken seçtiği işaretler, bu sembolizmin konvansiyonel işaretleri değil! Onlara, tıpkı Ömer Seyfettin'in 'şark meftunu Frenk'i gibi, kendi sübjektif gösterilenlerini atfediyor Pamuk; tasavvuf söylemini temellük ediyormuş gibi yapıyor. Tasavvufu yeniden üretmiyor, onu *oryantalize ederek* kullanıyor...⁴

BATILILAŞMA DEĞİL, ORYANTALİSTLEŞME...

Geniş ve kuşatıcı bir problem olarak 'Batı' sorununu belirgin kılabilmek gerekiyor. Kuşkusuz, burada sorulması gereken ilk soru, 'bizim için Batı'nın ne olduğu. Bu yüzden de, 16. ve 17. yüzyıl öncesi Batı bizi ilgilendirmiyor. Kısaca 'Bilim Devrimi' ile dönüşüme uğrayan Batı'dır bizim için önemli olan. Bu dönüşümün ortaya çıkardığı iki temel felsefe akımı var: Biri Kartezyanizm, ya da Fransız Rasyonalizmi, ötekiyse Empirizm ya da daha doğru bir deyişle, İngiliz Empirizmi. Aydınlanma ise 18. yüzyılda bu iki geleneğin bir sentezidir. Kant'ın 'Was ist Aufklärung?' (Aydınlanma Nedir?) adlı risalesinde dile gelen bir sentez...

'Bizim için Batı'nın tarihsel anlamı, Aydınlanma'dır. Daha başından itibaren, yüzünü Batı'ya çevirmiş olan Osmanlı bürokrasisinin (entelijansiyasının) zihnen temellük etmek istediği Batı, Aydınlanma olmuştur. Başta Namık Kemal olmak üzere Tanzimat entelijansiyasının oluşumunda Aydınlanma düşüncesinin büyük bir yer kapladığı biliniyor.

1774-1820 yılları arası, Şerif Mardin'in 'I. Batılılaşma Dönemi' diye adlandırdığı dönem. Bu dönem, Batı'nın zihinsel olarak değil, deyiş yerindeyse teknolojik olarak temellükü dönemidir. Batılılaşma askerî bir sorun olarak ele alınmıştır. Ordunun donanımı ve savaşlarda görülen başarısızlıkların teknik anlamda giderilmesi öne çıkar.

⁴ Hilmi Yavuz, *Osmanlılık Kimlik Kültür*, İstanbul 1998, s.115-119.

İşte asıl 1826'dan sonradır ki, Batı'nın üstünlüğünün salt bir askerî üstünlüğe indirgenemeyeceği kavranmış, askerî üstünlüğün arkasındaki zihniyetin araştırılması işine girilmiştir. Tanzimat, işte bu anlamda bir zihniyet düzenlenmesidir. Aydınlanma, tastamam burada gündeme gelir.

Ancak şurasını unutmamak gerekiyor: Aydınlanma, 'millî düşünce geleneklerinin (Fransız Rasyonalizmi; İngiliz Empirisizmi; Alman Ahlâkçılığı) dışında ve üstünde, kozmopolit bir gelenektir. Kısaca '*millî bir gelenek*' değildir Aydınlanma. Osmanlı entelijansiyası da, bir zihniyet olarak Aydınlanma düşüncesi ile karşı karşıya geldiklerinde, işin bu yanını farketmiş olmalıdır. Fransa'yı, İngiltere'yi ya da Almanya'yı değil de Avrupa'yı örnek almak, ancak Aydınlanma zihniyetinin temellükü ile mümkündür. Dolayısıyla Avrupalılaştırmanın Aydınlanma ile özdeşleşmesi, bu anlamda kaçınılmazdı Osmanlı entelijansiyası için... Batılılaşmak demek, Avrupalılaşmak demek, Aydınlanmacı olmak demektir.

Cumhuriyet entelijansiyası da bu anlamda Osmanlı'dan farklı değildir. Entelijansiyamızın 1839'lardan Cumhuriyete taşıdıkları Batılılaşma projesi, hiç kuşku yok, bir Aydınlanma projesidir. Bir başka deyişle, Cumhuriyet'in kurucuları ve onlara organik olarak bağlı entelijansiya için Aydınlanma projesi, Medeniyet projesiyle bir ve aynı şeydir.

Saniyorum, bütün sorun da buradadır: Avrupa'nın ya da Batı medeniyetinin, Aydınlanma ile eş anlamlı olduğu düşüncesi, hemen söyleyeyim, bizim Batılılaşma serüvenimizin, bana göre elbet, başarısızlıkla sonuçlanmış olmasının temel nedenidir. Sorun, Aydınlanma'nın Rasyonalite (büyük harfle) kavramını evrenselleştirmesindedir. Aslında, bu yanlış sadece Osmanlı ya da Cumhuriyet entelijansiyasına atfedilemez. Fransız (Burjuva) Devrimi, insan haklarını nasıl evrenselleştirdi ise, Aydınlanma da kendi rasyonalitesini (Bilime ya da 'objektif gerçeklik'e dayalı rasyonalite) evrenselleştirmiştir. Ancak Osmanlı ve Cumhuriyet entelijansiyasının göremediği ya da farkında olmadığı şudur: Avrupa'nın zihin tarihi, sadece Aydınlanma'dan, Aydınlanma düşüncesinden ibaret değildir. Başka türlü söylersek, Avrupa, sadece 18. yüzyıla sınırlı olan Aydınlanma düşüncesine indirgenemez. Avrupa'nın zihin tarihi, kendi karşısını üreten süreçlerin tarihidir .

Avrupalılaştırma maceramız, Avrupa'nın bir 'Akıl' ve 'Rasyonalite' olarak kavranmasından öte bir şey değil. Üstelik, hangi rasyonalite? Aydınlanma düşüncesi, birbirinden farklı rasyonalitelerden sadece biri. Rasyonalite, söylemseldir. Her söylemin kendi rasyonalitesi var. Aydınlanmanın rasyonalitesi kendi dışında kalan bütün öteki rasyonaliteleri olumsuzlar.

Bir kez daha söyleyeyim: Avrupalılık ve Batılılaşma, bizim için Aydınlanma düşüncesinin temellüküyle eş anlamlı olmuştur. Bana öyle geliyor ki, bizim Avrupalılaştırmamızın temelinde bu yatıyor: Avrupa'yı çok dar ve sınırlı bir Aydınlanma projesi olarak idrak edişimizden kaynaklanıyor Batılılaşma maceramızın başarısızlıkla sonuçlanması... Geleneksel zihin yapımızın rasyonalitesinin, Aydınlanma rasyonalitesiyle bağdaşması söz konusu değil. Türkiye'ye 19. yüzyılın Avrupası'nın zihin yapısıyla baksaydık, kuşkusuz, çok farklı bir tablo elde ederdik.

Peki Aydınlanma bizi Avrupalılaştıramadıysa, bu serüvenin yaşandığı iki yüz yılın bilançosu nedir?

Öteden beri ve ısrarla söylediğim şudur: İki yüz yıllık Avrupalılaştırma serüveninin bizi getirip bıraktığı yer, oryantalizmdir. Biz Batılılaşmadık, oryantalistleştik, diye düşünüyorum. Oryantalizm, yani kendimizi Avrupalı'nın gözüyle görmek!

Batılılaşmadan kalkıp oryantalizme varmak! Ne hazin!..⁵

ORYANTALİZM VE AVRUPA BİRLİĞİ

Önce, koyu bir Katolik olan Almanya Başbakanı Helmut Kohl baklayı ağzından çıkardı ve biz fena halde içerdik. Daha sonra da Avrupa parlamentosu Hıristiyan Demokrat Grup Başkanı Wilfried Martens'den duyduk: Türkiye Avrupa Birliği için tam üyeliğe aday bir ülke değil! 'Çünkü' diyor Martens, 'Bizim önümüzde şu anda bir Avrupa medeniyeti projesi duruyor!'

Bu sözlere fena halde içerdik gerçekten. Hıristiyan Demokrat partilerin 'içlerindeki bağnazlık ve ayrımcılık zehirini' dışa vurdıklarını söyleyenler çıktı; Bunlar Türkiye'nin medeniyetin beşiği olduğunu unuttular mı?' diyenler de! Kohl'ün ırkçı ve dinci bir fanatizm ile malûl olduğunu da hatırlamamıza vesile oldu bu tartışmalar... Ama bütün bu kuru gürültü sonucu değiştirmiyor: Avrupa Hıristiyan Demokratlar Zirvesi'nde Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği konusunda aşlamayacak sorunlara sahip ve öteki adaylardan (Doğu Avrupa ülkeleri) farklı bir ülke olduğu gerekçesiyle 'liste dışı' bırakılması görüşü benimsendi. Asıl gerekçe, 'medeniyet farkı' elbet...

Medeniyet farkı, ya da Samuel Huntington'ın deyişiyle, 'medeniyetler çatışması!' Huntington, Kohl'ün ve Avrupalı Hıristiyan Demokratları'nın önündeki 'medeniyet projesi'nin entelektüel öncüsü. Globalleşen dünyada mücadelenin asıl kaynağının ideolojik ve ekonomik olmayacağını; insanlıktaki büyük bölünmelerin ve hakim mücadele kaynağının 'kültürel' olacağını söyleyen Huntington değil miydi? 'Medeniyetler birbirinden tarih, dil, kültür, gelenek ve en önemlisi de din yoluyla farklılaşırlar' diyen de o!

Şimdi eğri oturup doğru konuşalım, insan hakları, demokrasi vb. konusunda öne sürülen taleplerin birer 'bahane' oldukları açık! Gerçek neden, medeniyetlerin 'din' yoluyla birbirlerinden farklılaşmaları! Huntington'a göre, ideolojik bölünmeler ortadan kalkınca, 'Avrupa'nın bir yandan Batı Hıristiyanlığı ve Ortodoks Hıristiyanlığı arasındaki, öte yandan da İslam'la kendisi arasındaki kültürel bölünmesi' yeniden ortaya çıkmıştır. Yeniden, çünkü Batı ve İslam medeniyetleri arasındaki 'fay kırıkları' boyunca süregelen mücadele, 1300 yıldan beri var. 1300 yıldan beri, dikkat edilsin, yani Müslümanlığın ortaya çıkışından beri...

İslam'a bu karşı koyuşun, bir 'medeniyet çatışması' olarak meşrulaştırılmasının tarihi bir hayli eski. Huntington, aslında yeni bir şey söylemiyor; oryantalist söylemi tekrarlıyor. Gene de, Avrupa Birliği Hıristiyan Demokratları'nın bir 'medeniyet projesi'nden söz ediyor olmalarının özel bir anlamı var. Bir kere, Edward Said'in *Covering İslam'da* dile getirdiği durumun değiştiği anlaşılıyor. Said, 'İslam'la karşı karşıya getirilen Hıristiyanlık değil, hep Batı olmuştur.' diyor ve bunun nedenini şöyle açıklıyordu: 'Çünkü, varsayımına göre Batı, Hıristiyanlığı aşmış, ana dini Hıristiyanlıktan daha büyük bir şey olmuşken İslam dünyası farklılaşmış toplulukları, tarihleri ve dillerine karşın, dinin, ilkeliliğin ve geriliğin çamuruna saplanıp kalmıştır.' Oysa, şimdi ne görüyoruz? Batı, kendisini bir 'medeniyet projesi' olarak Hıristiyanlıkla özdeşleştiriyor ve bu kimliğini açıkça ortaya koyuyor!

Dedim ya, Avrupa Birliği Hıristiyan Demokrat Grubu'nun bu tavrına fena halde içerdik. 'Medeni' sayılmamak, ya da bir 'medeniyet projesi'nin dışında bırakılmak,

⁵ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, İstanbul 999, s.42-44.

en azından son yüzyıldan beri 'çağdaş medeniyet düzeyi'ni tutturabilmek için yırtınan bir ülkenin insanları olarak bizi derinden yaraladı. Öyle ya, bunca çabadan sonra, hâlâ 'medenî' sayılmamak, gururumuza dokunmaz olur muydu? Biz kendimizi 'medenileşmiş' sayıyorduk ya, nasıl oluyor da Avrupa bunu görmezlikten geliyordu?

Aslında, bu son gelişmelerin bizi asla şaşırtmaması gerekirdi. Yıllardan beri, Avrupa'nın kendilerinden olmayanlara, haydi adlı adınca söyleyeyim, Hıristiyan olmayan 'öteki'lere karşı sergilediği zihniyet yapısının temelinde oryantlizmin çöreklediğini bilenler, Huntington'ın ya da Avrupa Hıristiyan Demokratları'nın öne sürdükleri görüşlere hiç şaşırmadılar. Dahası, Avrupa Dışişleri Bakanlarının Apeldoorn'da yaptıkları toplantıdan sonra yayınlanan açıklamalara bakarak, Güneri Cıvaoglu'nun 'Durum' programında söylediği gibi, 'kaybettikleri eşeği bulmuş' gibi de olmadılar...

Hepimiz şunu iyice kafamıza sokmalıyız: Avrupalı için (ister Hıristiyan demokrat, ister sosyal demokrat, ne olursa olsun!) Türkiye'nin 'Avrupalı' sayılması söz konusu olamaz! İnsan hakları ihlalleri, sosyal ve ekonomik bakımdan geri kalmışlık vb. argümanlar, bir Hollandalı gazetecinin, Jos Krassen'in söylediği gibi, 'bahaneden ve ikiyüzlülüğünden' başka bir şey değildir! Gerçek sorun, Türkleri Avrupa medeniyetinin bir parçası olarak kabul edememektir. Krassen şöyle diyor: 'İdeolojik savaş sürerken ve Sovyet tehdidi Avrupa'nın öncelikli endişesiyken, Türklerin başka dinden ve başka medeniyetten olmalarının hiç önemi yoktu. Ne zaman ki, soğuk savaş son buldu ve Türklerin artık Avrupa savunmasında bir rolü kalmadı, işte o zaman Avrupa gerçek yüzünü Türklerle gösterdi. Böylece aldatmaca son buldu.'

Kendimizi aldatmayalım ve bu aldatmaca artık son bulsun: Kohl'ün yüzü oryantlizmin, Avrupa'nın ve Ehl-i Salip'in gerçek yüzüdür!.⁶

ORYANTALİZM VE HIRİSTİYANLIK

Avrupa'nın bir kimlik olarak kendini inşa edebilmesi için, 'öteki'ne ihtiyacı olduğu öteden beri biliniyor. Bu 'öteki' 'Doğu' olarak işaretlenir: Batı'dan 'farklı', ama ondan 'aşağı', 'barbar' ve 'ilkel' bir Doğu imgesi! Peki ama, Edward Said'in 'Oryantalizm' olarak belirlediği bu işaretlemenin tarihi nedir? Ne zaman başlamıştır 'Doğu'nun 'öteki' olarak işaretlenmesi'?

Aslında bu tarih, Avrupa'nın kendi kimliğini inşa etmesinin tarihi ile örtüşür. Başka türlü söylersem, 'Doğu'nun 'öteki' olarak kurulması'nın (ya da işaretlenmesinin) oryantlist tarihi, Batılı öznenin kendini merkeze çekmesiyle belirlenen tarihten başka bir şey değildir.

David Morley ve Kevin Robins'in *Kimlik Mekânları*'nda, bu tarihle ilişkin olarak 1492 yılını, yani Amerika'nın keşfedildiği yılı öne çıkarmaları bana anlamlı görünüyor. Şundan: Gerek Hobsba-um'un, gerek Stuart Hall'un, gerek Todorov'un belirttikleri gibi, 1492 yılı, *sadece* Amerika'nın keşfedildiği yıl değildir: 1492, aynı zamanda İspanyol Emevileri'nin (Avrupa'daki Müslümanların) ve Yahudilerin İspanya'dan kovulmalarının da tarihidir: 'Böylece 1492, İspanya'nın içsel ötekileri (Mağribiler, Yahudiler) kovduğu, dışındaki öteki'leri (yani, Amerika kıtasının yerli halklarını H.Y.) keşfettiği *ikili* bir hareketin sembolüdür ve böylece bütün Amerika Latinleşecektir.'

Demek ki 1492 yılı, Avrupa kültürünün Hıristiyan bir kültür olarak tasavvur edilmesini mümkün kılan bir bütünleştirme veya merkezleştirme işleminin başladığı

⁶ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, s.53-55.

tarihtir. Hiç şüphesiz, Hıristiyanlık ideasının tek bir cemaat olarak kavranmasının tarihi, aziz Augustinus'a kadar (M.S. 354-430) çıkar. Ancak bu tarih, bir merkezleşme tarihi değildir, olamazdı da! Çünkü, henüz bir 'öteki' yoktur ortalarda: Ne Müslümanlar vardır görünürde ne de Amerika kıtasının yerli halkı! Yahudilere gelince, onlar zaten siyasal bir iktidar olarak görünmemişlerdi hiçbir zaman...

Bir yanlış anlaşılmayı önlemek için söylemekte yarar var: Aziz Augustinus'tan önce de Asya ve Avrupa'nın (Doğu ile Batı'nın değil!) coğrafi mekân olarak ayrıldıklarını biliyoruz elbet. Mesela, Herodotos Tarihi'nde bu ayrıma rastlanır. Ama Herodotos'ta Asya ile Avrupa'nın kültürel birer mekân olarak işaretlenmediklerini belirtmek gerekiyor. Kültürel ayırım, Aziz Augustinus'tan önce Greklerle Barbarlar (Grek olmayanlar) arasındaydı. Avrupa'nın kendisini bir kültürel kimlik olarak konumlandırabilmesi içinse 'öteki'ne ihtiyacı vardı. Gerçi, bu konuda farklı düşünenler de yok değildir. Mesela M. E. Yapp, *Past and Present* dergisine yazdığı ve bence çok can alıcı bir yazıda, Avrupa'nın biricikliğini (*tekilliğini, uniqueness*) Akdeniz medeniyetinin yıkılışına bağlayanlar olduğunu söylemektedir. Gelgelelim, Avrupa'nın bir kültürel kimlik olarak kuruluşunun, Akdeniz medeniyetinin çöküşü gibi tarihsel bir nedene değil de, 'öteki'nin işaretlenmesi gibi zihinsel bir nedene bağlanması, bana çok daha makul görünüyor.

Öte yandan, birçok tarihçi için (mesela, Henri Pirenne) Avrupa İdeası, Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu ile başlar. Onlara göre, İslam olmasa Karl V (Charlemagne) olmazdı!.. Dolayısıyla, Avrupa İdeası'nın iktidara ilişkin bir işaretleme ile başladığı söylenebilir. Kısaca, Batı'nın kültürel kimliğinin (Batı İdeası'nın) temelinde 'öteki'nin, öncelikle *siyasal olarak* işaretlenmesi yatmaktadır.

Siyasal işaretleme, 'öteki'nin ya asimile edilmesi ya da dışlanması anlamına gelir. Asimilasyon ya da dışlama, meşrulaştırıcı bir zemine oturtulmadığı sürece kaba güç ya da zorbalık demektir. Bu bakımdan 1492 tarihi, dışlamanın (Müslümanların ve Yahudilerin İspanya'dan kovulmaları) ve asimilasyonun (Amerika kıtasının Latinleştirilmesi) Hıristiyanlık gibi meşrulaştırıcı bir ideolojik/kültürel zemine oturtulduğu tarihtir. Dolayısıyla, Avrupalı özenin kimliğinin inşasında 'öteki' diye işaretlenenler, düpedüz 'Hıristiyan olmayanlar'dır! Ve, oryantizmin tarihi, işte tastamam bu noktada, 'öteki'nin 'Hıristiyan-olmayan'la özdeşleştirilmesinin tarihi olur...

Bu yüzden 'öteki' olarak işaretlenenin, tasavvur edilen (hayalî olan) kadar, gerçek olan üzerine inşa edildiğini söyleyebiliriz. Mutlu Binark'ın Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından yayımlanan *Kültür ve İletişim Dergisi*'ndeki zihin açıcı ve önemli yazısında belirttiği gibi, 'Oryantalizm gücünü yoktan bir şeyi var etmesinden değil, olan bir şeyi olmayana (...) indirgemesinden' alır. Tıpkı Müslümanların tarihinin bir 'tarihsizliğe' mahkum edilmesi gibi...⁷

ZAMAN VE ORYANTALİZM

Dikkat etmiş olmalısınız, 'Zaman' kavramı daima bir geometrik biçimle simge-lenerek dile getirilir, getirilmiştir. Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*'da örneklerini gösterir bunun: Aristoteles için 'Zaman' ('*Khronos*') bir *Sphaira*'dır ('küre'); Hegel ise 'Zaman'ın 'çembersel' ('*Kreislauf*') olduğunda ısrar eder. Biliyoruz: Eski Yunan düşüncesinde 'Zaman'ı bir 'doğru çizgi' ile simgeleyenler de var (Platon'un Parrnenides'i).

⁷ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, s.56-58.

Bu simgeler bize neyi gösteriyor? Şunu, belki: Zaman, süregiden bir şeydir! Gerçekten, ister geri dönüşlü ('çembersel') ister 'ileri gidişli' ('çizgisel') olsun, bu simgelerle vurgulanmak istenen, 'Zaman'ın kesintisiz bir süreklilik, bir devam ediş içinde olduğudur.

Ama durum gerçekten böyle mi? Felsefe, özellikle Einstein'ın 'Görelilik Kuramı' ('*Relativite*') ile 'Zaman'ı, 'Uzam'la birleştirdi. Üç değil dört boyutlu bir evrende, nesnelerin bize üç boyutlu evrende göründüklerinden çok daha farklı bir biçimde görünecekleri konusunda bazı tezler ortaya atıldı. Ama ben, burada bu sorunu tartışacak değilim. Benim, asıl tartışmak istediğim şu: Müslümanların kendilerine özgü, farklı bir 'Zaman' kavramları var mı?

Hıristiyanların belki Platon'dan yola çıkarak 'çizgisel' ('iki boyutlu') bir 'Zaman' kavramına sahip oldukları söylenir. Peki, ya Müslümanlar? Louis Massignon, Müslümanların kendilerine özgü bir 'Zaman' görüşüne sahip olduklarını öne sürer ve bu 'Zaman'ın 'geri dönüşlü' ('réversif') ve 'kesintili' ('discontinú') bir 'Zaman' kavrayışı olduğunu söyler. Massignon'a göre, 'İlerleme' düşüncesiyle belirlenen 'zamansal şemalar' İslam için bir anlam ifade etmezler!.. 'Popüler' İslam Kelamı'na hâkim olan anlayış, doğanın kendi yasaları olmadığıdır. Allah, doğaya veya kendi sünnetine her zaman müdahale edebilir. Mucizeler ancak böyle mümkün hale gelir. Massignon, bu nedenle İslam'da 'Zaman' kavramının 'kesintili' ve tasavvufî bağlamda 'geri dönüşlü' ('aslına rüçû etme' ve 'Allah'da devam etme/Bekâbillah) olduğu, dolayısıyla da bir 'İlerleme' düşüncesini içermediği, böyle bir düşünceyi dışta bıraktığı kanaatindedir. Kısaca, Hıristiyanlıkta 'Zaman' bir 'çizgi' ve 'İlerleme', Müslümanlıkta ise, bir 'geri dönüş'tür.

Massignon'un bu düşünceleri, İslam'ın gelişme ve ilerlemeyi reddeden statik ve değişmez bir cemaati belirlediği ön yargısını meşrulaştırma gayesini mi güdüyor? Evet, öyle: Çünkü bu, oryantalizmin ta kendisidir; yani, İslam'da 'İlerleme' düşüncesi yoktur!

'Kavramsal Zaman' bakımından var olduğu öne sürülen bu fark, İslam'da 'Tarihsel Zaman' kavramıyla kapatılır. İslam, 'Kavramsal Zaman'ın yerine 'Tarihsel Zaman'ı, deyiş yerindeyse, ikame eder. Bu 'Tarihsel Zaman' anlayışı, büyük bir İslam düşünürü olan Yakub El Kindi'nin *Felsefe Risaleleri*'nde özlü ve incelikli bir ifadeyle şöyle dile getirilir: '(Geçmiş düşünürler) kendi düşünce ürünlerine bizi ortak ettiler ve sundukları mantıkî önermelerle gizli gerçeklere ulaşmanın yollarını kolaylaştırdılar. Onlar olmasaydı, bu kadar yoğun çalışmamıza rağmen, doğru önermelerden hareketle sonucu çıkarıp bilinmeyene ulaşmamız mümkün olmazdı. İşte bu birikim, geçmiş yüzyıllardan beri zamanımıza kadar süregelen yoğun ve yorucu çalışmaların sonucudur.'

Görülüyor: 'Tarihsel Zaman' kavramı bağlamında İslam, İlerleme'yi Geçmiş'ten Bugün'e bir ilerleme olarak temellendiriyor. Selahattin Hilav'ın belirttiği gibi, 'Eskinin ayıklanması(nın), yaratıcı bir biçimde aşılması(nın); geleneğin köklü bir değişikliğe uğratarak yüksek düzeyde yeniden üretilmesi(nin) bir yükümlülük olarak' karşımıza çıkması, tastamam bundan dolayıdır.

Gene de 'Zaman'ın bir gündelik hayat fenomeni olarak niteliksel (*kalitatif, keyfî*) ve niceliksel (*kantitatif, kemmî*) kavranması konusunda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında fark olduğunu öne sürenler var. Buna göre, Hıristiyanlık niceliksel (yani, ölçülebilir) bir Zaman'ı, saat, dakika, saniye ve salise olarak hesaplarken, İslam böylesine niceliksel bir dakiklikten uzak bir 'Zaman' kavramını ('bir cıgara içimi') gündelik hayata hakim kılmıştır.

Oysa, yine tarihsel olarak bakıldığında, Hıristiyanlığın da İslam'ın da 'gündelik hayatta zaman' kavramını, rahmetli Prof. Sabri Ülgener Hoca'nın deyişiyle, başlangıçta, 'din ve diyanet' ile ilişkili bir fenomen olarak gördükleri muhakkaktır. Max Weber, Orta Çağ boyu, ilk defa, dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilinci içinde yaşayan insanın, 'rahip' olduğunu söyler. Bugünlerde yayımlanan *Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı* adlı kitabında ise, Arno Borst, 'tek tek saatlerin Hıristiyanlar için önem kazanması, yaklaşık 540 yılında, İtalyan başrahip Nursialı Benedictus'un kaleme aldığı Tarikat Kuralları ve bunun zaman çizelgesi sayesinde olmuştur.' diyor. Bizde ise, yine Ülgener Hoca'nın deyişiyle, 'uzun zaman kuşak veya daha büyüğü yastık altında saklanan o iri, -çoğu priol marka- saat, insanımızın namaz vakti geldi mi diye ikide bir el ve göz attığı başlıca araçtır.'

Demek ki, gündelik hayat bakımından zaman, yani 'saat' düşüncesinin, (Hıristiyanlık veya İslam için fark etmiyor!) dinsel bir fonksiyonu yerine getirmek üzere gündelik hayata geçirildiğine en küçük bir kuşku yoktur. Bugün de böyle bir farklılıktan söz edilemez. Olsa olsa, din ve diyanet dışında 'saat'in gündelik hayatımıza girmesi, Batı'ya göre biraz geç olmuştur. Ama bu fark, bir mahiyet farkı değil, bir derece farkıdır, o kadar!

Oryantalizmin 'Zaman'ı aleyhimize kullanmasına geçit vermemeliyiz...⁸

OKSİDANTALİZM

Bir süreden beri 'Oryantalizm' üzerine yazılar yazıyorum. Bu meseleyi ısrarla (belki de 'inatla' demek daha doğru!) ele almamı yadırgayanlar olabilir, kabak tadı verdi, diyenler de! Doğrusu, bu meseleyi 'abarttığımı' söyleyenler kadar, haklılığımı (ve elbette ısrarımı) da teslim edenlerin mevcut olduğuna inanmak isterim. İnsanımızın, özellikle de aydınımızın zihin yapısını sinsî bir hastalık gibi kemiren oryantalist illetin Türkiye'nin entelektüel gündeminin bir numaralı meselesi olduğunu söylemek, gerçekten 'abartma' mıdır? Hiç sanmıyorum.

Bunları yeniden niçin yazıyorum? Şundan: Birkaç gün önce (21 Mayıs 1998) *Milliyet* gazetesinde, epeydir Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan sevgili dostum Şahin Alpay'ın bir yazısı yayımlandı: 'Oksidantalistler Nerede?' Alpay, son olarak Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nde Prof. Bernard Lewis'in 'Oryantalizm' konulu bir konferansını izlemiş. Lewis'in bu konferansta söylediklerini özetliyor Alpay ve toplantının sonunda, konuşmacının şu soruyu yönelttiğini belirtiyor: 'Acaba neden oryantalistlerden yakınılıyor da, oksidantalistlerden hiç söz edilmiyor?'

Lewis'in bu sorusuna geleceğiz elbet. Ama önce önemli bir kavramsal nüans üzerinde durmam gerekiyor. 'Şarkiyatçılık', oryantalistin ('müsteşrik' de oryantalistin) sözlük karşılığı; ama, bugün bir anlam genişlemesine uğradığı apaçık olan oryantalistin kavramsal karşılığı değil! Özellikle, Edward Said'in o ufuk açıcı kitabından sonra oryantalistin, bir bilgi problemi olduğu kadar, bir hakimiyet ve iktidar problemi olduğu biliniyor. Dolayısıyla o, nispeten masum 'Şarkiyatçılık'ı, 'Oryantalizm'in karşılığı olarak kullanmamız söz konusu değil artık!

Gelelim 'Oksidantalizm'e! Bu kavramı açalım biraz: 'Oksidantalizm', 'Oryantalizm'in karşıtı. Yani, 'Oryantalizm', kısaca, nasıl Batılı gözlüklerle Doğu toplumlarına bakmak anlamına geliyorsa, 'Oksidantalizm' de tersine, 'Doğu'nun gözlükleriyle Batı

⁸ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm Ve İslam*, s.62-64.

toplumlarına bakmak anlamına geliyor. Rahmetli Cemil Meriç üstadımız, 'Oksidantalist' için 'Müstağrib' karşılığını kullanmıştı; 'Oryantalist' için 'Müşterik'in kullanılması gibi...

Kültürden İrfana'da Ahmet Mithad Efendi üzerine yazdığı o gerçekten önemli yazısında Cemil Meriç, onun 'Batı'nın tanıtıcısı olduğu halde Doğulu kalan belki de tek müstağrib' olduğunu söyler. Peki, bir 'müstağrib' (yani, bir 'oksidantalist') olarak ne yapmıştır Ahmet Mithad Efendi? Cemil Meriç anlatıyor; şöyle: "İftiraya uğrayan bir devri, gafil ve hırçın bir entelijansiyaya karşı o savundu (...) Müşterikler Kongresi'nde Türk'ün ve İslam'ın haklarını Avrupa'nın kendini beğenmiş ilim adamlarına vakur bir celadette haykıran (...) yine üstadımızdır. İslam'a tevcih edilen her tenkit karşısında aşılmaz bir hisardır Mithad. İ'layı Kelimetullah uğrunda Hıristiyan dünyanın Katolik, Protestan bütün haçlılarına meydan okur. O kibar ve ağırbaşlı insan, din ve devletin haklarını korumak söz konusu olunca, kalemini kılıç gibi kullanır. Darülfünûn'da 'Dinler Tarihi' okutan üstat, Amerikalı Profesör Draper'in iddialarını 'Nizâ-ı İlim ve Din' adlı üç ciltlik eserde tuzla buz etmiştir."

Bernard Lewis'in sorusuna dönelim. Lewis 'Oksidantalistlerden (yani 'müstağribler'den) neden hiç söz edilmiyor?' derken neyi kastediyor? 'Oryantalistleri eleştiriyorsunuz da, oksidantalistleri neden eleştirmiyorsunuz?' gibi örtülü bir anlam içeriyor Lewis'in sorusu... Eğer doğru anladıysam, Lewis, Doğulu bakış açısı ile Batı'yı eleştirenlerin ('oksidantalistlerin, müstağriblerin') de eleştirilmesini istiyor. Veya, Şahin Alpay gibi anlarsak, 'Niye oksidantalist yok' diye mi soruyor?

Prof. Bernard Lewis, bir oryantalisttir (hem sözlük anlamıyla, hem de kavramsal anlamıyla!). Dolayısıyla, onun 'Oksidantalizmden niçin söz edilmiyor?' doğrultusundaki sorusunu anlamak mümkündür. Ama, ya dostumuz Şahin Alpay'ı? Bakın, Alpay ne diyor: 'Benim bu soruya verdiğim naçizane cevap şu: Ne yazık ki biz Doğulular, Batıların sahip oldukları çok değerli bir özelliğe, 'merak' denilen niteliğe fazlaca sahip değiliz. İmparatorluk çağlarımızda bile, Batı'yı ve Batılıları araştırma ve anlama konusunda, fazlaca çaba ve başarı gösterebilmiş değiliz.(...) Herhalde yine bu nedenle Doğu'yu anlamak için bugün de büyük ölçüde oryantalistlerin yaptıkları araştırmalara bağımlıyız. Evet, Doğu'da bilgi için bilgi edinmek, bir konuyu derinliğine araştırma ve öğrenme hassasının gelişmiş olduğu ileri sürülemez.'

Doğrudan söyleyeyim: Sevgili dostum Şahin Alpay, yukarıda alıntılıdığım sözleriyle 'tipik' bir oryantalist tavır sergiliyor: Doğu'ya, bize, Batı'nın gözlükleriyle bakıp, bizi Batılı değerlerle yargılıyor! 'Tipik bir oryantalistim, dedim. Bizim, Batılıların sahip oldukları çok değerli bir özelliğe, 'merak' denilen niteliğe' fazlaca sahip olmadığımızı söylüyor çünkü; dahası, 'Doğu'da bilgi için bilgi edinmek, bir konuyu derinliğine araştırma ve öğrenme hassasının gelişmiş olduğunun ileri sürülemeyeceğini' iddia ediyor! Bu, tastamam, 'oryantalizm' değil de nedir?

Şahin Alpay dostumuzun kaygıları boşuna! 'Batı'yı ve Batılıları araştırma ve anlama konusunda' her zaman (imparatorluk çağlarımızda bile!), büyük bir 'çaba ve başarı' gösterdiğimizden hiç şüphe edilemez. Sözü Cemil Meriç'e bırakalım: 'Hâlâ bir İslam tarihimiz yok. İkinci Meşrutiyet entelijansiyası, bir Abdullah Cevdet, bir Rıza Tevfik, bir İzmirli, bir Said Halim, bir Mehmed Ali Ayni, bir Şehbenderzade teker teker incelenmedikçe, böyle bir işi başarmamız düşünülemez. Oryantalizm, irfan tarihimizde böyle bir dönemin varlığından habersiz veya habersiz görünmek istiyor.'⁹

⁹ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, s.70-72.